

**Joan Bestard i Comas, *Educar el Corazón*,  
Editorial PPC, 2020**

Margalida Moyà gC

*Educar el corazón* és el darrer llibre de Joan Bestard i Comas. Amb aquest, són 14 els llibres publicats per l'autor.

Presenta 365 reflexions, una per cada dia de l'any. L'autor pretén oferir una reflexió sòlida, breu, assenyada, entenedora i dirigida a tota persona, sigui quina sigui l'edat, que vulgui prendre's la vida seriosament.

L'objectiu és clar: EDUCAR EL COR, és a dir educar la persona en totes les seves dimensions, com bellament està explicat al pròleg de Mn Francesc Ramis.

El treball de J. Bestard és selecte quant a temàtica, en l'estructuració del text i en els mots que utilitza. La brevetat, la varietat de temes i la pluralitat d'autors que cita són un indicador del treball acurat de l'autor i de la finalitat pedagògica del text.

Distribueix les reflexions en **tres blocs**: I. Reflexions humanes, filosòfiques, sociològiques, psicològiques i pedagògiques. II. Reflexions ètiques, socials, econòmiques i polítiques. III. Reflexions teològiques i religioses.

**En el primer bloc**, el més extens, les reflexions giren entorn de valors, virtuts, actituds humanes que vessen el seny i el sentit comú per tots costats. Les podríem relacionar amb les virtuts cardinals clàssiques, la prudència i la templança; el seny, la moderació, la precisió en la reflexió i les conclusions li donen un valor pedagògic indiscutible i alhora la fan acces-

sible i engrescadora per a lectors molt variats.

Pocs temes d'actualitat queden sense una o diverses reflexions **en el segon bloc del llibre**. Els eixos de l'ètica: llibertat, justícia i solidaritat són el canemàs de les reflexions. En conjunt forma com un mosaic dels problemes, tendències, necessitats, defectes, excessos, que necessiten resposta i l'activació de virtuts per construir una societat lliure, justa i solidària.

Tracta el tema de la justícia des de tots els angles: la riquesa, l'avarícia, la mentida mostren la injustícia de plantejament i de situacions; el govern, el desgovern, la irresponsabilitat dels que governen que genera injustícies i esclavitzava els ciutadans. Sovint mostra com els excessos o els dèficits són també injusts. Altra volta la templança és la virtut que regeix la vida dels humans per tal de fer-la més justa i solidària.

Són reflexions ben elaborades, unes partint d'afirmacions intel·ligents, d'altres citant autors de prestigi; en tots casos contundents en les conclusions i que no deixen indiferents.

**El tercer bloc** és un conjunt de 69 reflexions teològiques i religioses. Aquestes reflexions juntament amb els dos blocs anteriors presenten els temes bàsiques per educar el cor de la persona. Titulars molt encertats, citacions d'autors ben seleccionades i principis concisos de vida cristiana, fan d'aquesta tercera part una antologia de reflexions sobre Déu, la fe, l'esperança, l'amor. Completen el conjunt reflexions, pensaments, sentències sobre els valors i les virtuts que desgranen l'estil de les benaurances.

**Un dels valors afegits** que té el llibre són els índexs elaborats pel mateix autor. A més de l'índex general hi ha el de

matèries o temes i l'índex onomàstic. Aquesta ordenació fa que sigui un llibre de gran utilitat per a classe de religió, catequesi de joves i adults o per a qualsevol persona que ha de reflexionar sobre una temàtica determinada.

### **Selecció de citacions**

Cita 133 autors des dels clàssics fins als autors actuals. J. Bestard mostra un alt nivell de lectura-estudi, de reflexió sobre els continguts i de captació de l'ànima de l'autor citat; així mateix la capacitat de síntesi, tant de l'autor que cita com de la reflexió que elabora, és realment significativa.

El llibre és fruit del treball acurat, per la selecció rigorosa de temes, dels títols de cada una de les reflexions, de redacció, d'extensió..., i així tenim aquesta joia d'una reflexió per a cada dia de l'any, que de segur ens portarà a l'educació del cor.



***Filosofía de la religión. Estudios y textos,*  
edició a càrrec de Manuel Fraijó, Trotta 2010**

Joan Andreu Alcina

*Filosofía de la religión. Estudios y textos*, edició a càrrec de Manuel Fraijó, Trotta 2010, és un llibre que conserva tota la seva actualitat.

La temàtica del llibre és una extensa presentació en 774 pàgines de la formació de la Filosofia de la religió. Per altra banda, cal destacar que, al final de cada autor comentat, es presenten una sèrie de textos que, de primera mà, ens introdueixen en el seu pensament. Aquest aspecte és especialment rellevant perquè de manera senzilla ens submergeix en l'estil i en les idees originals dels autors tractats.

La presentació dels temes apuntats es fa a través de quatre moments que es complementen mútuament i que anirem comentant seguidament.

A l'inici, M. Fraijó, a més de fer una presentació del contingut i objectiu del llibre, fa una extensa reflexió sobre del significat i els límits de la disciplina que coneixem amb el nom de Filosofia de la religió.

La primera part del llibre (segon moment) ofereix una visió històrica i sistemàtica sobre la identitat i la importància de la filosofia de la religió. A través de diferents especialistes sobre la qüestió fa un repàs del conjunt de les ciències de la religió. Concretament, aquesta primera part es va desplegant a partir dels temes i autors següents:

1. Síntesi d'història de les religions d'Isidro María Sant.
2. Fenomenologia de la religió per Juan Martín Velasco.
3. Antropologia del fet religiós a càrrec de Lluís Duch.
4. Psicologia de la religió per Alfred Fierro.
5. Sociologia del fet religiós de José María Mardones.

Com es pot apreciar, aquesta primera part ens presenta una visió sistemàtica dels principals continguts de la Filosofia de la religió mostrada per cinc especialistes de primera línia sobre la matèria.

En un tercer moment, que configura la segona part del llibre (Filòsofs de la religió), ens va presentant el ventall dels principals autors que històricament han anat configurant la filosofia de la religió. Aquest ventall comença amb els clàssics de la disciplina arribant fins als nostres dies. Concretament, els autors presentats són els següents:

1. David Hume o la reflexió escèptica sobre el món religiós, article de Gerardo López.
2. La filosofia de la religió d'I. Kant, presentat per José Gómez Caffarena.
3. Religió en la filosofia de Hegel per Ramon Valls.
4. Schleiermacher: l'autonomia i immediatesa de la religió per Arsenio Ginzo.
5. Kierkegaard: la dificultat del cristianisme de José María Valverde.
6. L'autorealització o alliberació humana com a crítica de la religió segons Feuerbach, article de Manuel Cabada Castro.
7. La crítica marxista de la religió per Manuel-Reyes Mate.
8. Nihilisme i crítica de la religió en Nietzsche per Jaco-

bo Muñoz.

9. La crítica freudiana de la religió, Carlos Gómez Sánchez.

10. Mecànica i mística: la filosofia de la religió d'Henri Bergson per Pedro Chacón.

11. Unamuno: la religió com a soteriologia existencial per Carlos París.

12. Karl Jaspers: la fe filosòfica enfront de la ciència i de la religió per Andrés Torres Queiruga.

13. Relligació i religió en Zubiri per Diego Gracia.

14. Filosofia i religió en Wittgenstein per Javier Sádaba.

15. Les paràboles d'Oxford, José Luís Velázquez.

16. Philosophical theology: Enrique Romerales.

17. Ernst Bloch, una religió atea per José A. Gimbernat.

18. L'esperança incomplida de les víctimes. Religió en la Teoria Crítica de l'Escola de Frankfurt per Juan José Sánchez.

19. La filosofia de la religió de Leszek Kolakowski per Jorge Vigil.

20. Déu en la filosofia de Paul Ricoeur per Manuel Ma-ceiras Fafián.

21. La filosofia jueva de la religió en el segle XX per Miguel García-Baró.

Finalment, el llibre acaba amb un epíleg (quart moment) que, de la mà de Raimon Pannikar, ens planteja els trets de la religió del futur.

En definitiva, ens trobam davant un llibre ambiciós en el seu plantejament i molt complet en el seu contingut tant pels temes que presenta com per la pluralitat d'especialistes que



**F. Quesada Rodríguez, *La bioética de la responsabilidad según Hans Jonas*, Cátedra de Bioética. Vol. 31, Madrid, Publicaciones de la Universidad Pontificia Comillas, 2018.**

Ricardo Mejía Fernández

Francisco Quesada ha publicado un libro de considerable interés para un público cercano, sea o no jonasiano, a los temas de la bioética, la fenomenología y la filosofía de la biología. Francisco, con el que compartí curiosidades similares pero también divergentes a lo largo de nuestra estancia como investigadores en la Universidad Católica de Lovaina (él en la Facultad de Teología y yo en la de Filosofía), nos presenta en su libro lo que podría ser, para muchos de nuestros alumnos más jóvenes, un primer acercamiento a la figura intelectual de Hans Jonas (1903-1993) para el ámbito iberoamericano. Ciertamente, los que empiezan encontrarán en el libro a un Jonas amante de la biología y al que la filosofía, que se reorienta con Edmund Husserl, le hizo despertar del sueño dogmático de las «cosas» aún no vividas experiencialmente. Del mismo modo, y si el lector pertenece a campos de investigación concretos en las materias mencionadas, encontrará en la obra del doctor Quesada un estudio muy lúcido de reflexión madura y de sistematización de un autor como Jonas, a la vez tan fragmentario como libre.

Mucho tiempo ha pasado desde que Potter comenzara a trabajar en Estados Unidos con un concepto y unas líneas bioéticas cuidadosamente establecidas. Cuando en 1971 escribió *Bioethics: bring to the future* (Prentice Hall, Englewood Cliffs) quería efectivamente resolver el conflicto de raíz comtiana y agravado en la recepción anglosajona de las dos culturas enfrentadas, la humanística y la científica, que marchaban

en direcciones drásticamente opuestas. Escribía en aquel momento Potter: «[...] entonces podríamos construir posiblemente un puente hacia el futuro, construyendo la materia de la bioética como el puente entre las dos culturas. Los valores éticos no se pueden separar de los valores biológicos ». La bioética es un territorio (una simbiótica tercera cultura) aún por madurar en el método fenomenológico, cuando es bastante cierto que los fenomenólogos se han empleado solamente en aquello que el neurofenomenólogo Francisco Varela tildaba de «teoricismo». Como si viéramos un film de diferentes escenas que transcurren de manera no lineal siguiendo el inicio y el final de la vida, Quesada enseña que la bioética jonasiana consiste en una filosofía fenomenológica de la vida humana en sentido propio, que se lleva a cabo en primera persona y, en esta tesitura, académicamente desde la vivencia del organismo humano (la influencia de Spinoza y Whitehead será bien subrayada por Quesada). El fin de todo esto fue discernir nuestra dignidad y, sobre todo, nuestra responsabilidad moral para con los demás organismos vividos, quizás aquellos no tan evolucionados, enfermos o muertos; así como hacia la Tierra, preparando así el paradigma ecológico con décadas de antelación y sin aminorar por consiguiente las características personales.

Francisco Varela reconoció en *El fenómeno de la vida* (Dolmen, Santiago, 2000) la influencia directa de Jonas en su provocativa neurofenomenología, oponiéndose al teoricismo de la vida (por parte de científicos y filósofos arrinconados en sus respectivas jergas y departamentos de facultad), junto con otros colaboradores: «[...] lo que nosotros sugerimos es una transformación de la naturaleza de la reflexión que, de una actividad desencarnada y abstracta, deberá volverse una reflexión encarnada (presente) y abierta a nuevas posibilidades de experiencia» (F. Varela, E. Thompson,

E. Rosch, *La inscription corporelle de l'esprit*, Seuil, Paris, 1993, p. 58). Esto es un rasgo típicamente jonasiano y nos da a entender que la figura del pensador germano de origen judío ha dejado una constelación de seguidores. Además, la judeidad de su pensamiento se hace patente en esta obra en lo concerniente a la defensa de la unidad del yo en su cuerpo, en cuanto que vida inaplazable tan diferente de la brecha ontológica racionalista y el logocentrismo ilustrado que ha caracterizado Habermas.

Por consiguiente, la obra de Francisco Quesada en seis capítulos y un anexo se ocupa de las aportaciones de este filósofo a la bioética: «entre algunas de las contribuciones que Jonas hizo a la bioética como disciplina académica fue crear el primer paradigma bioético desde una perspectiva filosófica» (p. 235). Así pues, creo que uno de los principales merecimientos de esta monografía es que, página tras página, quien la lee se adentra en una bioética que no es sólo una ética especial decalógica, sino en un original pensamiento filosófico *de* la responsabilidad humana de la vida (por parte de lo que somos como vivientes); y no solo *ante* esta; como se suele seguir de la convención objetivadora de la escisión neopositivista que determina la demarcación transhumanística (¡y arriesgadamente transhumana e inhumana!) de las ciencias y tecnologías de la vida. Toda la ética de la responsabilidad de Jonas llega a su mayor expresión en la bioética, la cual desde el paradigma de la complejidad no deja de ser transdisciplinariamente una fenomenología hermenéutica. En *Das Prinzip Verantwortung* (Frankfurt: Insel-Verlag, 1979), el imperativo de la responsabilidad no puede ser encogido en la subjetividad pura kantiana o en las *big data* de la era numérica sino que hay que pensar en una integración de saberes; donde los hallazgos de la biología, la medicina y la biotecnología sean –reflexiva y prácticamente– atendidos en la vida experientia-

da donde cada uno, a partir de su desarrollo más temprano, puede cuidar de la vida propia y de la ajena.

Es por eso que Quesada nos hace notar el rechazo que causó Jonas en los bioeticistas coetáneos que manejaban la vida sin renunciar a una razón instrumental que la lanza a los márgenes de la consideración, sin acceder fenomenológicamente a la propia vida que late en el interior de todo especialista; mucho antes de su profesionalización y desde donde se encuentra la categoría de lo viviente, no como generalización sino como realidad orgánica en el yo viviente del que pretende establecer normas y resaltar valores de la vida que se muestra a los sentidos. El mecanicismo materialista, como contrapuesto a toda finalidad en la naturaleza, no explica la vida en su comportamiento final (a diferencia de Mayr). Hoy crece el interés por la etnobiología (como la etno-etología) que mantiene la importancia del comportamiento social de los animales en contraste con el reduccionismo. Además, la crítica a Jonas por parte del transhumanista Nick Bostrom, que lo consideraba «bioconservador», era del todo injusta; toda vez que nos descubría qué se estaba considerando como conservadurismo para la bioética instrumental. Conservador sería, para el transhumanismo, la negativa a dejar de pensar como vivientes que sufrimos, disfrutamos o nos preocupamos por lo que reflexionamos sobre *nuestra* vida, que es la que en las formas animales y otras especies del ecosistema constituye a los seres que la biología estudia en sus manifestaciones experimentales. La bioética en clave ecológica fue uno de los muchos avances de Jonas, si bien el más sugerente y perdurable a estas alturas es que se quiso dotar de fundamentación racional al qué natural de una bioética cuya normatividad no se desprende de las apreciaciones naturalistas de superficie. En un tautologismo muy característico de Jonas, la vida normativiza la vida. «*In dubio pro vita quia*

*semper pro responsabilitate*», nos advertirá Quesada (p. 248).

La vida no consiste en algo que puedo o no puedo asumir. Siempre seré responsable de cómo vivo y de todo aquello que haga, precisamente porque vivo y mientras estoy vivo. De mi vida, y de la vida de los otros que proceden en mi unidad orgánica, siempre estoy responsable; cuando quiero desentenderme del otro, como cuando decido hacerme cargo de él. Como bien señalaba Paul Ricoeur de Jonas, y así lo leemos en el libro, «el principio de responsabilidad toma en consideración la vulnerabilidad específica que el actuar humano suscita [...] el lugar de la responsabilidad reside en la fragilidad de la vida» (p. 134). La fragilidad genera responsabilidad y no la destrucción de la misma. Jonas, como más tarde lo perfilará Varela, realizó una filosofía fundamentadora de la unidad biológica básica, expresada en la noción de organismo, comprendido como «la sorpresa ontológica de la naturaleza» (p. 260), donde el orden del ser y del hacer conforman una única dinámica; donde la ontología y la ética biológica confluyen en una ricoeuriana *hermeneia*. En otras palabras, la bioética no se puede desviar de lo que somos orgánicamente, y nuestro ser –evolutivamente humano– se descubre en la vida responsable en y de su finalidad de existir.

Es muy inmediata a Jonas la biología teórica sobre la autopoiesis de los jóvenes harvardianos Humberto Maturana y Francisco Varela, a principios de la década de los 70. Para ellos, el metabolismo, como vida defensora de la propia vida de manera ontológica, la «libertad orgánica» (p. 258) y la autonomía del viviente son normativos a fin de poder dar criterios reflexivos para el diseño de una axiología de valores en el campo bioético. Sin duda, Quesada utiliza su alta capacidad crítica cuando se percata de la poca pragmatidad del pensamiento de Jonas, pero esto se consideraría una ventaja;

si nos damos cuenta del peligro del sobredimensionamiento de la utilidad social, económica (o aun ecológica) a la hora de hacer un discernimiento ético cauteloso del cuidado de la vida. En tiempos de coronavirus, es inaceptable la selección de quienes deben recibir terapias intensivas y extraordinarias (cuando se debe sopesar el pronóstico, la comorbilidad y estado clínico) sólo a partir de la edad o la discapacidad del paciente o, como en el libro se indica, a partir de lo más útil en sentido pragmático para el progreso del cuerpo social colectivo; todo ello pasivizando e instrumentalizando a la persona. Así lo concluye el autor, no sin proporcionar las referencias a la teología judía que apoya Jonas, a través del recurso a un especialista como es el caso de Pommier: «¿No nos arriesga la necesidad del progreso, en detrimento de la dignidad humana y la exigencia pragmática de utilizar los conejillos de Indias humanos, para violar el derecho inviolable de la persona?» (p. 183).

Un aspecto muy relevante del trabajo de Quesada es que estudia uno por uno, en la pléyade intrincada de los escritos de Jonas, los problemas concretos más controvertidos de la bioética (el estatuto del embrión, el aborto, la eugenesia, el trasplante de órganos, la eutanasia, etc.), aunque no lo hace, siendo congruente con el estilo reflexivo del pensador germánico, con una finalidad adoctrinadora y arbitraria. Asimismo, el autor incluye, lo cual se agradece, una bibliografía muy completa sobre el tema principal: primaria, secundaria, complementaria y también general. Aunque no se tenga que estar de acuerdo con todas las opiniones esgrimidas, se puede secundar en el libro una maestría excelente para seleccionar estas fuentes, abrir cuestiones nuevas en la bioética más reciente (como la muerte encefálica), junto con un nada disimulable didactismo que habla magníficamente bien de su autor.

Quisiera terminar esta recensión, que condensa mi lectura personal de Quesada, pensando en aquella frase de Jonas *The Phenomenon of Life* (con la que encabezé mi tesis doctoral, como Francisco Varela lo hizo en su recopilación homónima en castellano): «Sólo la vida puede conocer la vida». En la bioética de Jonas, sólo la vida que se conoce ontológicamente digna en sus límites y re-conoce la misma dignidad de los demás vivientes, puede actuar éticamente bien. Sólo la vida que reconoce su condición paradójicamente frágil y libre en el *telos* de más y mejor vida de los organismos metabólicos hasta constituirse la persona, puede hacerse cargo de los otros organismos frágiles y desarrollar una bioética humanamente responsable (que no humanoide ) por unas ciencias humanamente más responsables.



**Teodor Suau Puig, *Un altre món és possible*,  
Palma, Lleonard Muntaner**

RICARDO MEJÍA FERNÁNDEZ

En la seva darrera obra, Teodor Suau vol oferir un replantejament, a l'ombra d'un títol que posa en relleu l'actualitat de la utopia, d'allò que el mateix autor anomena «la dimensió crítica i transformadora de la religió en les nostres societats»; per la qual cosa ens trobam amb una publicació on no es vol arribar només com a destinatari a un públic circumscrit a un determinat cos de creences. Es tracta, doncs, d'unes pàgines riques en experiència vital on tothom hi està convidat a dialogar, si de veritat en som capaços de fer-ho amb llibertat d'esperit i anàlisi crítica. Després d'una extensa introducció, l'autor ofereix un recull selecte de textos, de temes diversos, que van des del 1996 al 2018.

D'aquest pròleg podem afirmar que Suau no *ens* fa només sinó que *es* fa una síntesi personal no sols de la fe cristiana sinó de la seva pròpia vivència de la fe, en la qual «pensar el present» (p. 7) és indissociable de «pensar la religió cristiana» (p. 23). L'estructura ternària de l'apologètica clàssica (*demonstratio religiosa, christiana et catholica*) es pot detectar de forma actualitzada en l'estil pedagògic de Suau. A més a més, l'autor ens desvela sense cap mena de reserves quines són les seves fonts: la Sagrada Escriptura, la filosofia escolàstica medieval, la mística lul·liana, l'heretat il·lustrada i moderna, l'*aggiornamento* arran del Concili Vaticà II, així com els diversos corrents sociohistòrics i polítics del Maig francès del 1968; entre d'altres. L'obra de Suau ens pot recordar, com a subtil resposta contemporània, Ernst Jünger, quan escrivia el 1942 a la seva publicació *Sur les falaises de marbre* (Gallimard, Paris, 2005), que som a un «temps de decadència on

s'esborra la forma en què la nostra vida ha d'acomplir-se» (p. 35), sobretot quan fem acopi –al llibre del professor emèrit del CETEM– que la mentida, la violència en nom de la religió, la indignació i el cansament posen en perill la recerca i la posada en acte dels principis i valors que transformen la història des de l'opció cristiana. Tenen prou sentit les propostes de Suau de manera semblant a un Jünger que posava en dubte la utopia, per requerir-la al capdavant, justament perquè quan «caiem de la joia obscura al dolor obscur, [aleshores] el sentiment d'una manca d'infinnit ens fa veure amb molta atracció el futur i el passat» (p. 35).

Conseqüentment, Teodor Suau no és un derrotista sinó que més aviat ens fa una proposta d'alliberament creatiu a partir de l'exercici responsable de la pròpia llibertat intel·ligent i de fe actuant; una llibertat agraciada que ens permet conèixer, estimar i canviar tant la societat del cansament com la religió acomodaticia. La seducció pel poder pot arruïnar que ens posem en marxa vers el nostre alliberament personal i social: «Quan la creu es torna espasa? La resposta és també clara: quan les persones que han fet seva la religió cristiana es deixen fascinar pel poder» (p. 72). La fascinació pel poder fa créixer la insatisfacció, alhora que atura el millorament d'un món i d'una religió sens dubte perfectibles. Emperò i a fi de llançar-nos a la utopia cal haver viscut, tot i que de vegades sigui dolorós, el present estat de les coses. En aquest sentit, de l'obra de Suau com a pensador cristià, podem extreure allò tan cert sobre la utopia que ha expressat Jean-Michel Racault al seu llibre *Nulle part et ses environs*: que la utopia pot ésser qüestionada i activada com a «resposta a una insatisfacció» o, fins i tot, com a «revolta davant la realitat viscuda» (Presses Universitaires de France, Paris, 2003, p. 8).

**Joan Bauzà i Bauzà, *Dietari de canvis*, Palma,  
Amidar 4, Leonard Muntaner**

Santiago M. Amer Pol

Ens trobam davant un llibret curt en extensió, però llarg en valor. Mn. Joan Bauzà, en el seu estil característic, ens hi presenta tres grans moments de la seva existència i experiència espirituals.

Certament, no hi ha res sobrer en aquesta obra estructurada en tres parts entorn d'un fet o d'una situació que l'han marcat profundament en la seva biografia.

La comprensió profunda del misteri de l'Encarnació que rebé en un instant de gràcia de la nit de Nadal de 1985 estructura la primera part, amb sucoses reflexions sobre aquest.

En la segona, la més extensa, exposa un ample seguit de pensaments breus amb el denominador comú «d'una [realitat, convicció, concepció] a una altra», que mostren prou bé una autèntica evolució espiritual des del sentit abans apuntat: el Déu amb nosaltres que s'ha abaixat per entrar en la història i salvar-nos des de la nostra pròpia misèria assumida. La superació de tot altre ídol i concepte.

Finalment, la tercera, més breu, però igualment incisiva encara l'etapa de la jubilació com un gran dissabte, a semblança del dissabte sant, dia de l'«esperança contra tota esperança», de l'esperança de Maria.

Agraïm al qui ha exercit el magisteri durant llargs anys al nostre Centre que hagi volgut compartir amb nosaltres aquestes petites joies de la pròpia experiència espiritual, que

segurament faran bé a moltes persones des de la senzillesa i bellesa d'un llenguatge tan ben elaborat com entenedor.